

Бу кун турк дунёсининг энг мухим масалаларидан бири хар ерда кўтарилмакда бўлгон тил ва харф масалаларидир.

Бу масала факат бу йил очилгон ва бошлангон нарсаси эмасдир.

1905 йил Русиё инкилоби, 1908 йилдаги Туркия инкилобидан илгари бошланиб, булардан кейин кайнагон ва халигача давом этмакда эди. Турклар Оврупо маданияти билан яқинлаша бошлагон вақтларда истар Туркияда, истар Крим, Кафкос ва Тотористонда бу масалалари билан шугулланатургонлар кўруна бошладилар. Туркияда бир ёкдан «Лисон тасфия»чилари туркчани араб, форс тили таҳаккуми остидан кутказишга тиришсалар, бундан ўрнат олиб Кафкос, Крим ва Тотористонда ҳам тилда соддачилик жараёнлари бошланди. Бу масалалар бошлангон турк мамлакатлари бир-бирларига ўхшаш ижтимоий вазиятда бўлгонларидан бу ҳаракатнинг умумий хатлари бир-бирларига жуда яқиндир, ҳатто бир-бирларининг айнидир.

Турк дунёсининг хар ерида «хаик тилига» яқинлашмок майли бошлангони учун бир турк тили бўлиниб, турли лаҳжа ва шева адабиётлари бошлади. Бу «тамоёул» сўнг йилларда яна кучайиб, халигача бир оз «мунфайл — пассив» вазиятда бўлгон ўзбек, киргиз, уйгур каби қабилалар ҳам ўз шеваларида газеталар, журналлар, китоблар босдира бошладилар.

Бу соддачилик ҳаракати, ташлангон араб, форс сўзлари ўрнига ишлатиш учун янги сўзлар топиш эҳтиёжини тугдирди.

Илмий истилоҳ ва таъбирлар умуман арабча ва форсча бўлгонидан, биринчи даражада хужумга учрагон эдилар. Туркияда дорулфунун ва анжумани дониш бўлгонидан бу илмий истилоҳларга зарба бериш муваффақият кўрмади. Чунки борни ташлаш осон бўлса ҳам, йўқдан тузиш қийин эди, айниқса уни ишга ошириш учун кўб фурсат талаб қилинар эди. Туркия учун бу ҳаракат илмда тўқнашишга сабаб бўлар эди. Шунинг учун бу масалалар бир ёкдан эски холи давом этар эди. Бунга мажбурият бор эди.

Тотористон, Крим, Кофкозё, Туркистоннинг вазияти эса бундан бошқа эди.

Бунда дорулфунун ёки ўрта мактаб эмас, бошлангич мактаб (усули жаҳид) масаласи кетар эди. Бунда илмий истилоҳларга эҳтиёж йўқ даражасида бўлгонидан бу «инкилобий зарба» бу тарафда сезилмади. Факат секин-секин Россия турклари орасида ҳам илмий масалаларга яқинлашиш кучайди. Ўрта, ҳатто, олий даража мактаблар қурула бошлаш арафасига эришилганидан бошлаб, илмий истилоҳ ва таъбирларига эҳтиёж ҳис этилди.

Тотористон уч юз йилдан бери рус маданияти таъсири остида бўлгонига таяниб, рус истилоҳ ва таъбирларини қабул қилишга майил кўрсатди.

Кофкозё ва Крим эса Тотористонга қарагонда бошқа бир йўл тутди. Яъни турк - Истанбул дорулфунунига таъбиҳийат қилди, у ишланган арабча ва форсча истилоҳларни ишлатди, у қабул қилгон араб истилоҳларини рус шаклида эмас, тўғридан-тўғри араб шаклида қабул қилди.

Ўзбеклар арабча ва форсча кўп таъбирларни сақлаган бўлсалар ҳам, киргиз-қозоқлар буткул маҳаллийлашдирмакга қаришдилар, қила олмагонларини тоторлар каби русдан олдилар.

Бу илмий истилоҳ ва таъбирлар бобидаги вазият тилнинг умумий тузулиш жиҳатига ҳам таъсирсиз қолмади.

Крим, Кофкозё (кейинроқ туркманлар ҳам) шевалари усмонличага яқин бўлгонидан

шунча якинлаша бош-ладилар.

Тоторлар эса (бошкирдлар билан бирга) ҳам жугрофий вазиятлари, ҳам бу рус истилох ва таъбирларини русдан олиш майли оркасида ўрусга якинлаша бордилар. Тотор газета ва журналларининг ҳеч бўлмагонда, 40 фоизи рус сўзлари билан тўлди.

Киргиз, козок зиёлиси ҳам тотор изидан бормокдалар. Бу ҳол улар учун табиийдир, борни ташладилар, ўзлари тузуб ишга ошира олмадилар. Ўрнига ўрусча кирди.

Ўзбекнинг бу иккисидан кайсисига якин экани ҳали очик эмас.

Ахвол, вазият шу даражага келгандан кейин, турк дунёсининг ҳар ерида айникса бу масала ечилишига ортикча муҳтож бўлгон Крим, Кофкозё, тотор, ўзбек, туркманлар орасида тил масаласи янги бир шаклда кўзгол-ди, уда тил бирлиги масаласи эди.

Бу масалани бошлаб кўзгоюн Исмоилбекдир. Лекин бу киши ўзи бошлагон ишга илмий бир асос кура олмагонидан, бу ташаббуси сўнишга маҳкум эди. Бу кун эса бу масалалар илмий бир шаклда майдонга отилмокдадир. Бунинг биринчи намояндаси «Турк-тотор илмий сарфи», «Турк-тотор лисониятина мадҳал» отли илмий нарсалар эгаси Крим дорулфунуни мударриси дўктур Чўбонзодадир.

Бу зот ўз асарларида турклар учун умумий бир тил кераклигани илгари сурадир ва бунинг учун тубандагича муҳокама киладир:

«Адабий лисон ила жонли дил орасинда буюк фарқ бордир. Адабий лисоннинг ёзилуб ва ёзи, китоблар, мактаблар воситаси-ла ўрганилиб «кўнушма» дилни дўғридан-дўғри ихтиёрий ва эътибори бир суратда ўрганилмасдин илари галар. Ишта бунинг ичин адабий лисон пак оз ва пак ёвош ва ишдаги ҳолда «кўнушма лисони» пак чобук ва пак зиёда дагишир. Асосан унга жонли дил демамининг сабабида ишта бу табаддулдаки суратдан дулайидир. Бунга очик мисол араб ёзувида лотин ёзили адабий лисони ила, араб ва ёхуд, лотин шевалари орасидаки фарқдир. Сарф китоблари ишта бу сабабдан дулайи дурли-дурли ўла билirlар».

«Ажабо ҳар ханги бир миллатнинг лисони нуктаи назаридан ягона соф лисони ўлмишмидир ва ўла билirmi? Буни адо этмак лисоннинг энг басит коидаларина ошно бўлмок демакдир. Ҳеч бир миллат йўқдирки унинг якпора, якнасақ лисони ўлсун. Хатто даҳо зиёда тафтиш эдажак ўлурсок, ҳар фардинг кандисина маҳсус бир токим этёд ва хусусиятлари бордирки, бунларинг ҳаёти мажмуаси унинг «шахсий лисони, услуби, сарфи, нахвини» ташкил этадир».

«Турк-тотор халқ лисонлари, хатто киргизларда доҳил ўддиги ҳодда бир-биридан тамомила айрилмиш лисонлар ҳолина гаддиги йўқдир. Турк-тотор лисон гаручасиндан айрилиб, мустақил лисон ҳолина галмиш ялингиз чуваш ила ёкут лисонлари вордир. Бунинг учун бутун тотор халқ лисонларининг лугат, калима ташкили, ниҳоят нахв ва услубини бир ерда тўпламок имкони оз дагиддир ва буйла бир ташаббус турк-тотор халқларининг маданията кирмалари, қувватли, маданий марказлара молик бўлинмалари ичин фавқуллодда ёрдам эдажакдир. Шубҳасиз бу хусусда қалқуб Истанбул шеваси турк-тоторларининг умумий лисони ўлмок ичин чўқ дагишмақ ва они дўли халқ лисонина ёқлашмок лозимдир.

Кирон шевасина галинжа унинг енгил ўлмиёжок даражада дигар шевалара таъсири ўлмок-ла баробар буйла бир вазият ҳоким ўлмокда чўқ узокдир.

Муҳталиф шевалардан айри-айри адабиёт, мактаб, матбуот майдона гатирмақ савдоси мунаввараларидан пак чўгининг гечдиги дар бир қуридурадир. Ҳолбуки, бу мумкин дагилдир. Бугун Донимарка, Исвич, Нуруч киби миллатлар билан лисонларинг дигар буюқ миллатларинг лисонларини ёқлашдирмага чолишмокдадир».

Бу ергача кўчирганимиз Чўбонзоданинг фикридир. Машхур прўфессур С. Самойлович ҳам шу фикрдадир. Бу фикр тарафдорлари турк миллатининг маданиятига кириш учун «тил бирлиги»ни энг биринчи омил деб биладир. Прўфессур Самойлович Ленинград шарк дорулфунунида, Чўбонзода Крим ва Кафкосда олий мактаб талабаларига шу фикрни талкин этмакдадирлар. Бу масалалар олий, илмий ихтисос муассасаларида жиддий суратда текширилмакга бошлангондир.

Иккинчи масала харф масаласидир. Янги имло масаласининг Туркияда, Тотористонда ва бизда бошланганига кўб йиллар бўлса ҳам лотин харфни қабул қилиш учун жиддий музокаралар пгу икки йил орасида кучайиб қолди. Буюк инкилобимиздан кейин бу масала Тотористонда жиддийрак кўзголгон бўлса ҳам тез сўнди. Кофкозёда эса кундан-кун бу ташаббус ортмоқдадир. Лотинчиларнинг уюшмалари ташкилоти доирасини кенгайтирмакда, матбуотини кучайтирмоқ ва кўб таркотмоқ учун тиришмакдадир.

Бу лотинчилик бир ёқдан шу муваффакиятларга эришмакда бўлса, иккинчи жихатдан Кримда, Тотористонда, Кофкозёда бир кучли жиддий қарши ҳаракат ҳам кўзгатмоқдадир.

Ўтган йил Кримнинг машхур ёзувчиларидан Хасан Сабрий Айвазуф «Янги дунё»нинг 3—4 сониди араб харфини ёқлаб, лотин харфларининг қамчиликларини кўрсатиб узун илмий мақолалар ёзади.

Озарбойжон Маориф комиссарининг нашр афкори «Маориф ва маданият» журнали дорулфунун мусаррисларидан Мухиддиннинг фикрларини майдонга ташлади. Сўнг вақтларда тотор муҳаррирлари ҳам бу тўғриларда ёза бошладилар.

Марказ фирка кўмитасининг нашриёт бўлими томонидан чиқарилатурган ҳафталик бюллетин «Книганоша»нинг ўтган сонларида ҳам бу тўғрида ёзилиб турганидек кўлимиздаги 26 нчи сониди «Алифбо масаласи тўғрисида» бир мақола Ф.Тохироф имзоси билан чиқди.

Бу киши Фуод ўртоқнинг мақоласини танқид қилгандан кейин лотин харфини қабул қилиш ва лотин алифбосига ўтиш тотор маданиятининг ўсиши учун ёрдам қила оладими, деган саволни бергандан кейин маъноларни тубандагича санай бошлайдилар:

1-бу кунгача араб ҳуруфоти билан босдирилган мактаб китобларини қайта бошдан босдириш керак бўлади;

2-тотор муаллимларини тамоман қайта бошдан тайёрлаш;

3-тотор матбааларини тамоман қайта бошдан тайёрлаш;

4-қайтадан харф тергучилар тайёрлаш;

5-бутун тоторча китобларни лотин алифбоси билан босдириш;

6-юз фоиз саводсиз халқни ўқитиш.

«Чунки лотинча қабул қилинганда бутун халқ саводсиз бўлиб қолади», дегандан кейин ўртоқ Тохироф: «Агар бу манбаларга қарамасдан лотинчани қабул қиласиз десалар, шу манбалар сабаби тотор маданий ўсиши ўн йилларча кейинга кетар ва лотинчиларнинг машхур «лотинча маданият қуролидур» деган қазиялари қуруқ бир даъво бўлуб қолур», деб илова қиладир.

Энди бу тўғрида яна Чўбонзодани эшитайлик:

«Турк-тоторларнинг мисоллари шимдия қадар ўрхун, уйғур, сери, яҳудий, рум, армани, рус, лотин, араб, чин харфлари-ла ёзилмишидир.

Лекин мухталиф даврларда бу ёзилар қўлланан одамлар ҳеч бир вақт турк-тотор савтларининг ҳусуси нукталарини назари эътибора олмамиш қаби ғўрунурлар.

Турк-тотор дилларини ёзмок ичин умумий типлари оложок ўлурсиз - А, О, У, Д, Ё, И, О каби саслари ёзажак харфлар ижод этмак лозимдир. Ишта бу ода араб ёзисининг буюк кусури майдона чикиюр.

Араб ёзиси бир чўк асрлар тарафинда дурк табаддулар кечириши бўлиндигинда гелиши гўзал ёпилажак бир харф анда ўлмокдан ҳеч бир замон куритилмайур. Бунинг ичин шимдия кадар герак муаллим Ножий, герак самиласли Исмоил Хакка ва козонлилар тарафиндан ёпила тажрибаларнинг ҳеч бириси буюк бир муваффакиятга ноил ўлолмади. Буни гўран ва ёзининг ислохи ёзилишиндан воз кечмак фикрина душмишлардирки, бунинг ерина баъзилар лотин, баъзиларда рус алифбосининг кабулини таклиф этмакдадирлар.

Илм назаринда араб ёзиси ила лотин ёзиси орасинда ҳеч бир фарк йўқдир. Хар иккисида ёзишиндан чиқарок бириси шарка, дитари гарба дўгри инкишоф этмишдир. Ёнг идеал вазият бир дилдан бўлина сас кадар харф ижол этмагимизки, бу даражая хануз ҳеч бир алифбо вормишдир. Ва дилнинг дурмадан инкишоф этдигини назари эътибори олалсак вормок имконида йўқдир».

Бу фикр эгасининг айтмак истагани маълумдир. Яънн арабни лотин билан алишдирмокнинг илм назаридан ҳеч бир ортиклиги йўқдир дейдир.

Юкоридан бери кетирилган харф тўгрисидаги фикрларнинг хаммасини бир ерга йигсак, шу чиқадирки, бу харфни ўзгартиш масаласи ҳеч бир ижтимоий фойдаси бўлмагон, балки кўб зарарлар бўлгон бир ташаббусдир. Бунинг илмий бир киймати йўқдир. Шунинг учун бу масалаларни кўйуб маданий ҳаётнинг ўсушига ёрдам бератургон бошқа масалалар билан шугулланмок керакдур.

Мана бу кунги харф — тил масаласининг вазияти шундайдир. Бу маколамиздан максадимизда шу вазият билан ўкигувчиларимизни таништирмак эди.

Илова ўларок шунида билдирайликки, биринчи ўктабрда Бакуда йигилмокчи бўлгон бутун дунё туркшунослар курултойи шу масалаларнинг кўтарйш натижасидир ва бунда бизнинг шу ечилмаган тугунларимиз хал килинса керак.

Агарда бу курултой бизнинг эҳтиёжимизни тузук тушуниб, амалга ошириши мумкин бўлгон фойдали йўллар кўрсатса, бизнинг маданий ҳаётимиз учун биринчи «ёрдамчи» мохиятини козонгон бўладир.

20-йиллар илмий мухотида айна масала жиддий бахс-мунозара объекти бўлган. В. Махмуд бунга ҳам ўз муносабатини биддирган. Мазкур макола 1925 йил «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1925 йил 5 - 6-сонида босилиб чиккан.